

BARÁTH KATALIN

„Pedig a történet egy és oszthatatlan”*

*Identitásválság és rituális önmeghatározás:
a Történelmi Társulat centenáriumi ünnepe (1967)*

- „– Apa, azt ígérted, megmutatod az emlékművet.
 - Ott van.
 - Mért nem megyünk oda?
 - Mert most valakik vannak ott.
 - Ők nem a forradalom barátai?
 - De igen.
 - És akkor mért nem megyünk oda?
 - Mert nem tudjuk, kik azok.”
- (Szálinger Balázs: Széna tér, október 23.)

Aligha akad honi történétíró, aki a Magyar Történelmi Társulatot kirekesztené a magyar historiográfia történetéből. A Társulat, „a magyarországi történész szakma első professzionális intézménye”¹ jelentősége egybeforr az alapítás évének súlyos dátumával, 1867-tel. Az idestova százötvenedik életévét betöltő testület célja keveset változott az eltelt évtizedek alatt: helyt állni „a történeti vizsgálódásokat hivatásuknak tekintő kutatók és a nemzeti múlt kérdései iránt érdeklődők jóval szélesebb köre társadalmi szervezeteként”.² Nem túlzás tehát, ha a Társulatnak reprezentatív szerepet tulajdonítunk, és a történettudománnyal bíbelődők közösségének egyik arcaaként tekintünk rá. Ebben a kivételes szerepben a testületet csak megerősíti a százötven esztendő folyamatos működés ténye.

E működés azonban korántsem (volt) mentes a nehézségektől, különösen a századik évforduló, 1967 tájékán. „Első és talán legfontosabb problémánk társulatunk társadalmi jellegének a kérdése. [...] Második alapvető problémája társulatunknak, hogy mi legyen a szerepe a történettudomány szervezésében és irányításában. [...] Harmadik alapfontosságú problémája társulatunknak, hogy miként vegyen részt a történettudomány művelésében, milyenek legyenek – legyenek-e egyáltalában – a társulati kiadványok. [...] Negyedik alapproblémája társulatunknak, hogy miként vegyen részt a társadalom nevelésében, a társadalom történeti tudatának formálásában, egyszerűbben szólva: a történelmi ismeretterjesztésben.”³ Ha leegyszerűsítjük a felsorolást, egyetlen megállapítással összefoglalhatjuk a ne-

* Az idézet forrása: Ember Győző: *Elnöki zárszó*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1264. A jelen dolgozat a szerző PhD-disszertációjának egyik átdolgozott, kibővített fejezete (Baráth Katalin: *Történelmi identitáskonstrukciók 1947–1968. Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2013).

¹ Pók Attila: *A Magyar Történelmi Társulat száznegyven éve – 1867–2007*. Magyar Tudomány, 170. évf. (2009) 2. sz. 130.

² Pók: *A Magyar Történelmi Társulat száznegyven éve – 1867–2007*, 130.

³ Ember: *Elnöki zárszó*, 1262–1264.

hézségeket: a Magyar Történelmi Társulat százévnvi történelemmel a háta mögött elérkezett arra a pontra, hogy képtelen volt számot adni arról, miben is találhatná meg a létjogosultságát, mi is volna az az ok vagy tevékenység, amely kizárólag az ő és csakis az ő feladata, hivatása lenne. Ilyen súlyos identifikációs probléma mutatkozása folytán akár az a lehetőség is nyitva állt a Társulat közössége előtt, hogy felszámolja önmagát. A centenárium alkalmából elhangzott és a *Századok*ban megjelent szövegekben, valamint a centenáriumi ünnepségek szervezésének hevében született háttérdokumentumok szerint egy efféle önmegszüntető lépés azonban föl sem merült. Úgy fest, mintha száz év történelem egyszerre kötelezne és adna okot a létezésre; nem könnyen hagyunk elenyészni százévnvi hagyományt, és nem csupán azért, mert nehéz kilépni a kerek évszámok búvköréből, hanem mert száz év öröksége olyan adottság, amely a közösség aktuális érdekeire nézve remekül kiaknázható.

Az alábbiakban tüzetesebben is megvizsgálom, milyen körülmények közt és pontosan hogyan zajlott a Magyar Történelmi Társulat 1967-ben megrendezett centenáriumi ünnepsége. A vizsgálódást részben a fent idézett identitáskrízis indokolja, hisz talán nem minden tanulság nélkül való a százötvenedik évforduló küszöbén megemlékezni arról, az elődök hogyan igyekeztek tartalommal megtölteni a kollektív emlékezés e rítusát. Különösen, hogy e rítus, mint látni fogjuk, sajátos alkalmat nyújtott az identitáskrízis kezelésére, a magyar történettársulat csoport-identitásának újrakontúrozására. Ugyanakkor a centenáriumi ünnepély, pontosabban az elhangzott megemlékező szövegek egy olyan problémát is nyilvánvalóvá tesznek, amellyel a történettudományos beszéd többé-kevésbé ma is küzd. A magunk történetét elmesélő, önreflexív narratíva ugyanis elkerülhetetlen konfliktusok terepe, útkeresztződés, ahol egyszerre követel elsőbbséget a történeti objektivitás örökkön hangoztatott előírása, a vele ugyancsak örökkön vitázó, rejtett vagy publikus ideológiai szemszög, valamint a személyes emlékezethez való hűség igénye.

Összességében arra szeretnék választ találni, hogyan próbált identitást építeni a történetész-elit a társulati múlt süllyedő fundamentumára; milyen narratívákat vetett be ennek érdekében, illetőleg hogyan, milyen sikerrel törekedett összebékíteni különböző történeti módszertanokat – vagyis a marxistának nevezett történetírás szakításos alakzatokkal dolgozó elbeszélését a saját történelem folytonosságát megteremtteni igyekvő egyöntetű, a jelen végpontja felé tartó elbeszéléssel.

A korszak történettudománya és a Történelmi Társulat helyzete

Romsics Ignác adatdús összefoglalása pontosan olyan képet fest a Történelmi Társulat hatvanas évekbeli helyzetéről, ami megfelel a Kádár-korszakról alkotott általános ismereteinknek, a korszakkal kapcsolatos elvárásainknak.⁴ Ötvenhat, a hozzá kapcsolódóan elhíresült történészvita előbb megrendítette a történettudománynak a tudományos hierarchiában elfoglalt helyét, átrajzolta a történészközösség és vezető történész önképét és pozícióját, hatalmi átrendeződést idézve elő az ötvenes évek végén. Később a Társulat tagsága gyarapodni kezdett, az éves vándorgyűlések és a *Történelemtanárok Nyári Akadémiája* általános népszerűségnek örvendtek, ám a régóta tervezett társulati népszerűsítő folyóiratot, mely végül a *História* nevet kapta, csupán 1979-ben sikerült elindítani. Ha a nagyobb időmetszetet nézzük, az 1956-tal kezdődő „hosszú hatvanas évek” időszaka a történettudomány szempontjából összességében a fellelegzés időszakának tűnik. Mégis könnyelműség

⁴ Romsics Ignác: *Clio búvóletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekin-téssel*. Budapest, 2011. 409–411.

volna a szóban forgó évek tudományos teljesítményét egyértelműen felívelőnek, „haladóknak” vagy akár csak homogénnek tekinteni.⁵ Az a két fejlemény, miszerint a kádárizmus a közvetlen döntéshozatal feladatát mintegy „kiszervezte” a párt központi szerveinek hatásköréből az egyes szakintézményekbe, valamint hogy (összefüggésben Révai József politikai marginalizálódásával, majd halálával) a tömegbefolyásolás kiemelt csatornájának immár nem az irodalmat, hanem elsősorban a sajtót, illetőleg a tudományokat, azokon belül elsősorban a filozófiát és a történettudományt tekintette, a történettudomány érdekei szempontjából mintegy kiegyenlítette egymást.⁶ E kvázi-önigazgatás – amit akár az öncenzúrához való jognak is nevezhetünk – és a hatalomközeliség kettős, nehezen egyeztethető körülményét pontosan visszatükrözik a tárgyalandó identifikációs elbeszélések is.

Ha ugyanis közelebb hajolunk a vizsgálandó korszakhoz és témához, máris észrevehetjük a történelmi helyzet árnyalatait, heterogenitását. A Történelmi Társulat adottságait szemügyre véve feltűnő a légüres tér, amelybe a szervezet a hatvanas években került. Hatalomra kerülése, azaz a fordulat éve után a kommunista ideológiai vezérkar egyik első teendője volt kisajátítani és használatba venni a Társulatot, hasonló módon ahhoz, ahogy a negyvenyolcas centenáriummal tette.⁷ Annak ellenére, hogy a vezető posztokon vitézkedő pártkatonák szinte azonnal és nyilvánosan meg is tagadták a Társulat hagyományait, mégsem mondtak le az általa megtestesített hagyományról, miközben a diszciplináris hatalmat gyakorlatilag a Teleki Pál Intézetből kreált akadémiai szervre, a *Történettudományi Intézetre* testálták. A Társulattal mégsem történt meg az, ami a szintén nagy hagyományokkal bíró *Természettudományi Ismeretterjesztő Társulattal*. Ez utóbbit 1948-ban szintén szovjetizálták, ám szerepe az ötvenes évek végétől (1958-ban vette föl a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*, röviden TIT nevet) sem csökkent, sőt jelentős küldetést bízta rá a tudományok népszerűsítése terén. A TIT e tevékenysége kiterjedt a történettudományra is, olyannyira, hogy míg a Társulatnál évtizedekig csak programszinten létezett a saját népszerűsítő periodika terve, a TIT kiadványai között 1963-tól tizenhárom évfolyamon át szerepelt a *Történelem* című lap.⁸ A TIT és a Történettudományi Intézet, illetve a Történelmi Társulat közötti kommunikációt aligha tette gördülékenyebbé, hogy a TIT élén 1961-ig (az ELTE Tudományos Szocializmus Tanszékének élén pedig haláláig, 1973-ig) *Mód Aladár* állt, akinek a Rákosi-korszaktól eltérően a kádári érában már nemigen termelt babér a tényleges történész-elit köreiben, ráadásul később, az elhíresült nacionalizmus-vitában szakmailag is szembe került az Intézet és a Társulat legbefolyásosabb emberével, az örök túlélő *Molnár Erik*kel.

A TIT helyzetére azért szükséges kitérni, mert a TIT és a Történettudományi Intézet volt az a két intézmény, amely magához ragadta a Történelmi Társulat feladatköreit, és közvetve a centenáriumi identitásválságot okozta. A tudomány, a pozíciók és a kutatás központi irányításának praxisát az Intézet szerezte meg magának (természetesen az akadémiai vezérkar, azon túl pedig az államigazgatás ellenőrzése alatt), míg a népszerűsítés, az ama-

⁵ Vö. Rainer M. János: *A magyar „hatvanas évek” – (politika)történeti közelítések*. In: uő: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 2011. 149–199.; Gyáni Gábor: *A Kádár-kor a kollektív emlékezetben*. In: uő: *Relatív történelem*. Budapest, 2007. 167–183.

⁶ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998. 157–158., 172–174.

⁷ Gerő András: *Bevezető*. In: uő (szerk.): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, 1998. 7–21.

⁸ Gazda István (szerk.): *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 170 év a társulati elnökök munkásságának tükrében*. Budapest, 2011. 60–68.

tőr történeti érdeklődés terepére a TIT nyomult be. Nem csoda hát, hogy a Történelmi Társulat, mire betöltötte a századik életévét, nem egyszerűen identitászavarban, hanem identitáshiányban szenvedett – tulajdonképpen nem maradt más meghatározó jegye, csak a múltja. Ezen pedig az sem változtatott, hogy vezetőségében egymásnak adták a kilincset az egyetemek, az Intézet és a levéltári elit prominensei. 1966 nem csupán e nehézség folytán minősült e százéves történelem egyik legkritikusabb esztendejének, és mert a centenáriumi ünnepség szervezésének terheit rótták a társulati tagságra, hanem azért is, mert előbb elhunyt Molnár Erik, a Társulat elnöke, majd távozott főtitkári posztjáról Székely György. A tisztikart rajtuk kívül Fügedi Erik és Kerekes Lajos is elhagyta.⁹

Évfordulós előzmények: 1917 és 1953

Egy évforduló testületi megünneplése azért tökéletes alkalom a közösségi identitás megerősítésére vagy akár újratereztetésére, mert kommemorációs aktusként a *kulturális emlékezet* megnyilvánulásának kitüntetett terepe. A közösség múltjának ünnepélyes formában való felidézése, újramondása és megszilárdítása a kollektív önazonosság biztosítója.¹⁰ Ha ezt a történetet nem sikerül egyöntetűvé tenni, elfogadtatni a közösséggel – netán megtámadja a kommunikatív emlékezet¹¹ –, az a közösség létét fenyegeti. Ezért is jellemző a közös történet felidézése az évfordulós ünnepségeken, a történészek körében hatványozottan, ahogy azt a Történelmi Társulat megemlékezései is igazolják.

Míg az alapítás huszonöt éves évfordulóját a Társulatnak sikerült különösebb gondok nélkül megünnepelnie, a *félszázados* megemlékezés elé egymás után gördültek az akadályok. Először is 1916-ban, az ünnepélyt megelőző évben meghalt a Társulat akkori elnöke, Thallóczy Lajos, kísérteties párhuzamként az 1966-os esztendővel, amikor, mint említettem, az akkori elnök, Molnár Erik hunyt el. Thallóczy helyére Klebelsberg Kunót választották, aki egyik első intézkedésével beszervezte József főherceget a forráskiadások fővédnökének. Mindettől függetlenül a megemlékezés stabil tényező maradt az 1916-os év végén, legalábbis a költségvetés kiadási oldalán, tételesen a *Századok* név- és tárgymutatójának, a jubileumi kiadványnak és a jubileumi ünnepségnek a költsége formájában.¹² Továbbá siker koronázta azt az igyekezetet is, hogy tiszteleti tagok – „közéletünk azon jelesei, kik a Magyar Történelmi Társulat, a hazai történetírás vagy a hazánkat érdeklő történeti kutatások

⁹ Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest, 1997. 1126–1127.

¹⁰ Jan Assmann, a fogalom megteremtője így világítja meg a kulturális emlékezet és a csoportidentitás összefüggéseit: „A kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaira irányul. [...] Úgy is mondhatnánk, hogy a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. [...] A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem épp ellenkezőleg, így válik csak valósággá, lankadatlan normatív és formatív erővé. [...] [A] kulturális emlékezésben van valami szent. Az emlékezés alakzatai vallási értelmet hordoznak, és emlékező megjelenítésük gyakran ölti az ünnep alakját. Az ünnep – sok egyéb funkciója mellett – a múlt jelenvalóvá tételére is szolgál. A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait. Saját történelmére emlékezve és az emlékezés sarkalatos alakzatait megjelenítve bizonyosodik meg a csoport a saját identitása felől.” Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 2004. 53.

¹¹ „A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik.” Assmann: *A kulturális emlékezet*, 51.

¹² *A Magyar Történelmi Társulat 1917. évi költségvetése. Századok*, 51. évf. (1917) 4–5. sz. 336.

körül különös érdemeket szereztek” – jubiláris megválasztásával, közösségbe vonásával növekedjék a Társulat súlya a tudományos és kormányzó elitben.¹³

„Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Történelmi Társulat a múlt esztendővel életének második félszázadába lépett. E forduló azonban, mely nemcsak társulatunk, hanem általában a magyar tudományosság történetében is mérföldjelző esemény, nem zajlott le ünnepélyes keretek közt” – jelentette be immár 1918-ban Lukinich Imre főtitkár, amikor össze kellett foglalnia az 1917-es év társulati működését. Egyúttal megindokolta, miért halasztották el az ünnepséget (amit végül soha nem is tartottak meg). Az okok felsorolása azért is lehet érdekes, mert tükrözi, milyen körülményeket és figyelmet tartott méltónak a történettudományos közösség e kiemelkedő eseményéhez, és így egyben a közösség szerepét, (vágyott) pozícióját is körvonalazza. Az okokból továbbá kiderül, hogy a történetírás helye tudomány és irodalom között ekkor még nem volt eldöntött: „Társulatunk vezetősége abban a meggyőződésben volt, hogy akkor, a midőn a lelkeket a világháború izgalmi és meglepő fordulatokban gazdag eseményei, a politikai élet vajúdásai s a megélhetés nehézségeivel való szakadatlan küszködés tartja lekötve, a magyar társadalom részéről nem várható mélyebb és általánosabb érdeklődés tudományos vagy irodalmi események iránt.”¹⁴ Mint látni fogjuk, ugyanezt a figyelmet követelte magának az ötven évvel későbbi közösség is, csak az ő megemlékező aktusuknak nem kellett leszűkülnie a *Századok*-tartalommutatóra és az ezer példányban kinyomatott társulattörténetre. Ez utóbbi kiadvány mindenestre jelzi, hogy a megemlékező rítusnak ekkor is kötelező eleme volt a saját történet összefoglalása és megosztása.¹⁵

Az eredetileg 1952-re tervezett, majd 1953 nyarára halasztott *Magyar Történész Kongresszust* részben azért kell megemlétenünk a rituális identifikációs előzmények között, mert a történettudomány ekkor körvonalazott szerepideálja a centenáriumi idején is eleven. Másrészt az 1967-es konferencia költségvetés-tervezési fázisában is ez az esemény bukkant föl mint gyakorlati példa, hasonló léptékű tudományos összejövetel.¹⁶ A „hasonló lépték” valójában eufemizmus, tekintettel arra, hogy a reprezentációs igény 1953-ban összehasonlíthatatlanul nagyobbak bizonyult bármilyen későbbi, hazai rendezésű történész-felvonuláshoz. A Rákosi-idézetekkel ékes díszletek, a három szovjet vendégtörténész és a kis késéssel befutó kínai küldött jelenléte stb. egy olyan közösségi identitásnak a megteremtésére szolgált, amelynek a paramétereit a megnyitó alkalmával az Akadémia és a Történelmi Társulat nevében egyszerre szónokló Molnár Erik részletezte: „A kapitalista rendszerben a hivatalos magyar történettudomány híven szolgálta az uralkodó osztályok reakciós, sovinizs-

¹³ Klebelsberg Kunó – Lukinich Imre: *A Magyar Történelmi Társulat 1917. évi április hó 26-án d. u. 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Századok, 51. évf. (1917) 6. sz. 412. Néhányan a frissiben megválasztott tiszteleti tagok közül: gróf Andrássy Gyula, gróf Khuen-Héderváry Károly, báró Fraknoi Vilmos, dr. Károlyi Árpád.

¹⁴ Lukinich Imre: *Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1917. évi működéséről*. Századok, 52. évf. (1918) 5–6. sz. 316.

¹⁵ Lukinich: *Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1917. évi működéséről*, id. mű; Csánki Dezső – Baranyai Béla: *A Magyar Történelmi Társulat 1918. évi május 23-án d. u. 5 órakor tartott ig. vál. ülésének jegyzőkönyve*. Századok, 52. évf. (1918) 7–8. sz. 447. A kanonizációs törekvések jelzése kedvéért még megjegyzendő, hogy a Márki Sándor által írott Horváth Mihály-életrajz is ugyanekkor látott napvilágot.

¹⁶ „Legutóbb 1953-ban rendezett a Magyar Történelmi Társulat kongresszust nemzetközi méretben.” Székely György társulati főtitkár Kónya Sándornak, 1965. Az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának iratai, Magyar Tudományos Akadémia Levéltára V. (a továbbiakban: AL) 102/230. (Kónya a II. osztály szaktitkára volt.)

ta politikáját. A nép győzelmével megváltozott történettudományunk társadalmi szerepe. A tudomány a népe lett, a nép érdekeit fejezi ki, a nép harcát támogatja. Fegyver a külső és belső ellenség elleni küzdelemben és nevelő erő, amely népünket igaz hazafiságra, a múlt tanulságainak helyes alkalmazására tanítja. A magyar marxista történetírás a szocialista jövő formálásának fontos ideológiai eszköze.¹⁷ Tehát a történetírás elsősorban ideológiai eszköz, és – paradox módon továbbra is – az uralkodó osztály érdekeit szolgálja, jelesen a népet. Andics Erzsébet, aki valamiféle munkamegosztás jegyében a kongresszuson a zárzó jogát nyerte el, refrénszerűen ismétli meg a fönti militáns metaforát: „Fegyvernek tekintjük a történelmi tényeket, olyan fegyvernek, amelynek segítségével emelhetjük népünk öntudatát, leleplezhetjük a kizsákmányoló osztályokat, elősegíthetjük népünk és az emberiség haladását.”¹⁸

Ez a célkitűzés, a történettudomány funkcionális természetének a mindenképpentisége és az uralkodónak beállított-kijelölt társadalmi réteg kezébe adott eszközszerűsége által behatárolt identitás létrehozása szükségszerűen kitágította a kongresszus kereteit. A kitágítás mind financiálisan, mind a hallgatóság tekintetében értendő: ha összevetjük az 1967-es konferencia költségeit az 1953-as kongresszuséival, némileg csodálkozva tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi csaknem tízszerese az előbbinek, nem számolva az inflációval.¹⁹ A sokat emlegetett nép pedig valóban megjelent, hogy megszemlélje, mennyire működőképes a fegyver, amit a kezébe kívánnak adni. A nem nyilvános, ezért valamelyest talán hihető beszámoló szerint az egyhetes rendezvény előadásain legalábbis négyezren jelentek meg – hogy önként vagy némi nyomásra, arról nem szól a fáma –, történelemtanárok, „egyéb pártonkívüliek”, párttömegszervezetek, állami funkcionáriusok, katonai és más tanfolyamok hallgatói stb.²⁰

Ha a számos szempontból tanulságos, ám ezúttal csupán mellékszereplő 1953-as kongresszus kultikus minőségeit próbáljuk meg körülírni, jócskán kezünkre dolgozik az előbb említett kongresszusi jelentés, amely nemcsak azt állapítja meg lakonikusan, hogy a rendezvény „tudományos életünk jelentős eseménye, fejlődő történettudományunk erőpróbája és seregszemléje volt”, hanem reprezentatív-normatív rítusként is feltünteteti az összejövetelt: „[T]ematikájával és ennek általában kielégítő színvonalú kifejtésével előtérbe állította a harcos, mozgósító erejű, igaz hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelő történetkutatás szerepét kulturális forradalmunkban, s megerősítette a kutatók és oktatók többségében a meggyőződést: munkájukat ilyen irányban kell tovább folytatniuk.”

¹⁷ *Magyar Történetész Kongresszus 1953. június 6–13.* Budapest, 1954. 4.

¹⁸ *Magyar Történetész Kongresszus*, 642.

¹⁹ Az 1953-as konferenciának csak a járműköltségeibe (tizenöt külföldi vendég szállítványozása összesen 22 400 forintért) inflációstul belefért a teljes 1967-es esemény a maga negyven külföldi vendégével, akik közül tizenhárom személy költségeit állták. Néhány további tétel a 180 316 forintot felemésztő 1953-as seregszemle kiadásaiból: külföldi vendégek margitszigeti szállása 34 500 Ft, hét tolmács nyolc napra 300 Ft, fogadás június 7-én 1498 Ft (költségei: darabonként 2,80 forintért 150 db szendvics, 115 db dupla fekete, 20 liter ürmös, edénykölcsonzés). Más estéken komolyzenei produkciókkal szórakoztatták a vendégeket, június 9-én például Fischer Annie és Zathureczky Ede adott elő Beethoven-szonátákat. *Jelentés a Magyar Történetész Kongresszusról.* AL 102/86. (A teljes, 21 670 forint összköltséget feltüntető 1967-es költségvetés részleteit lásd később.) Összehasonlításképpen: 1953-ban 940 Ft volt a havi átlagkereset, 2,80 Ft egy kiló félféher kenyér, egy liter világos sör 5 Ft, egy motorkerékpár (125 cm³) pedig 7000 Ft. Botos János: *A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006).* Budapest, 2006. 232.

²⁰ *Jelentés a Magyar Történetész Kongresszusról*, id. mű

A célként kijelölt közösség ilyesfajta körülírása Victor Turner *communitas*-fogalmai közül egyszerre felel meg a *normatív* és az *ideológiai communitas* meghatározásainak. Míg a normatív *communitas*on belül „az idő nyomásának kitéve az egzisztenciális *communitas* az erőforrások mozgósításának és megszervezésének szükségessége, illetve az e célokat követő csoport tagjai közötti közösségi ellenőrzés nélkülözhetetlensége” szervezi társadalommá, az ideológiai közösség „egyszerre kísérlet arra, hogy leírják az egzisztenciális *communitas* belső élményének külső és látható hatását [...], valamint hogy kifejtsék azokat az optimális társadalmi feltételeket, amelyek között az ilyen tapasztalatok várhatóan fölvirágoznak és megsokszorozódnak”.²¹ Avagy a Magyar Történész Kongresszus céljai szerint nemcsak egy szakmai közösség belépési, tagsági és működési követelményeit írta volna elő, hanem a megcélzott tagság össztársadalmi viselkedésmódjait illetően is erős ajánlásokat tett (nevelő szerep).

Ami az 1967-es konferenciát illeti, narratíváiban szintén nyomát találjuk majd a törekvésnek, hogy e kétféle *communitas* feltételeit egyidejűleg szabja meg, ám az alapvető újdonság az ideológiai háttér újonnan támadt zavarosságában, többszólamúságában jelentkezik. Az identitáskonstrukciónak immár egyszerre többféle etika talajában kellett gyökeret vernie.

1967: előmunkálatok és program

Az Akadémiai Levéltárban fellelhető iratok szerint az eredetileg 1967 áprilisára tervezett centenáriumi rendezvény terve már 1965 novemberében elkészült, költségvetéssel együtt. A tervezet az esemény céljaként az általános öngazolást jelölte meg, mely szerint az nem csupán a Történelmi Társulat helyzetével, hanem „történettudományunk felszabadulás utáni fejlődésében elért eredményeivel” is foglalkozna.²² A marxistának nevezett történetírás kritériumai szerint ez a fejlődéstörténet csakis pozitív végkicsengéssel képzelhető el, hiszen egy ilyen történetírás természetszerűen haladó, könnyű vele azonosulni, ami az énkép rekonstrukciója szempontjából lényegi körülmény. Ha ez a cél maradéktalanul teljesül, nem kellett volna szembesülni a Társulat (és a homlokzata mögé hallgatólagos egyetértéssel vizionált mindenkori magyar történetírás) száz évének problémás korszakaival sem.

A kommemorációs szertartás szokásos kellékei a szemtanúk, a „törzs” távolabbi tagjai. Ezért a szervezők a kötelezően meghívandó akadémiai partnerintézmények mellett az európai, de legalább a tömb országaiban tevékenykedő *testvértársulatok* meghívását is megkísérelték a 19 500 forintra taksált költségvetési támogatás terhére.²³ 1966 őszén már kife-

²¹ Turner, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Ford. Orosz István. Budapest, 2002. 146.

²² 1967. évi rendezvény. Székely György, a Történelmi Társulat főtítkára a II. osztálynak, 1965.11.08. AL 102/230.

²³ A korabeli nemzetközi kapcsolatok szempontjából tanulságos lehet, ha felidézünk, milyen vendégeket irányzott elő a tervezet intézmény és név szerint („külföldi résztvevők a mi költségünkön 1-1 fő”), pontosan ebben a sorrendben: Szovjetunió Történettudományi Intézete, Bolgár Történettudományi Intézet, Csehszlovák Történettudományi Intézet, Szlovák Történelmi Társulat (dr. Julius Mesaros titkár), Jugoszláv Történelmi Társulat (prof. dr. Jorjo Tadio), lengyel Történelmi Társulat (prof. dr. Stanislaw Herbst), NDK Történelmi Társulata (prof. dr. G. Schilfert). Román Történettudományi Intézet. Ausztria (prof. dr. Hans-Leo Mikoletzky), Franciaország (Pierre Vilar), Anglia (Seton Watson jn.), Olaszország (F. Venturi), Török Történelmi Társulat. „A TIT ezen kívül meghív az ő költségére egy szovjet történészt a centenáriumra, a Szovjet Ismeretterjesztő Társulat képviselőjében. A meghívások során jelezzük, hogy további résztvevőket saját költségükön szívesen látunk.” A Századokban (1967. 6. sz.) publikált hozzászólásokból kiderül, hogy számosan eleget is

jezetten sürgették egyéb intézmények (Párttörténeti Intézet, Hadtörténeti Intézet, egyetemek) közreműködését, biztosítandó a megfelelő számú külföldi delegáció ellátásának fedezetét, miközben leszögezték, hogy a konferencia tolmácsra semmiképpen nem fog költeni. Ennek ellenére a költségvetés tartalmaz fordítási és lektorálási tételeket, amelyeket feltehetően a külföldi meghívottaknak előre kiküldött előadásvázlatok és a visszaérkezett hozzászólások fordítása igényelt.

Anélkül, hogy a szervezési munkálatokat részletesen tárgyalnánk, hasznos lehet az észrevétel, miszerint a programtervezet és a megvalósult program között az előadásokban és a szertartásrendben is különbségek észlelhetők. A tervezet szerint Ember Győző és Pach Zsigmond Pál nyitotta volna a konferenciát a *Történetírásunk fejlődése a felszabadulás óta*, illetve *A hazai marxista történetírás 20 éve* című előadással. Őket másnap Elekes Lajos követte volna a szocialista tudat és a történelmi ismeret kivesézésével, majd Ember Győző Társulat-története és Mátrai László kortárs történetfilozófiai áttekintése került volna sorra, Berend T. Iván főtítkári zárszavával. Feltűnő az akadémiai prominensek nagy száma – feltehetően ez a státuszhalmozás (volt) az egyik oka, hogy a Történelmi Társulat önálló testületként nehezen definiálható. Ember Győző elnökké választása talán éppen egy halvány önállósulási (vagy épp alárendelési?) kísérlet volt, különös tekintettel arra, hogy a levéltáros Ember, a szakmailag a háború előtt szocializálódott Szekfű-tanítvány sokkal inkább képviselte a folytonosságot a Társulat életében, mint a marxista történelemszemlélet *homo novusai*, Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál. Amely adottság aztán, mint látni fogjuk, alá is ásta Ember referátumának sikerét.²⁴

A centenáriumi ünnepségsorozat végül a következő rendben zajlott:²⁵

Augusztus 21.

- Molnár Erik emléktáblájának avatása a Történettudományi Intézetben (Pach Zsigmond Pál megemlékező beszédével)

Augusztus 22.

- Mikó Imre emléktáblájának avatása a Mikó utcában (I. kerület)
- Ünnepi közgyűlés Berend T. Iván főtítkári beszámolójával a társulati tevékenységről és tervekről
- A Molnár Erik-emlékérmek kiosztása (kitüntettek: Pach Zsigmond Pál, Léderer Emma, Szabó István)

tettek a meghívásnak. A tervezett költségvetés kiadási oldalán egyébiránt a következő tételek szerepeltek: külföldi vendégek napidíja 6000 Ft (8x5=40 nap à 150 Ft), külföldi vendégek szállásdíja 6000 Ft (8x5=40 nap à 150 Ft), fogadás 2000 Ft, tanulmányút 2800 Ft (Budapest–Visegrád–Esztergom, 100 km à 14 Ft 2 autóhoz), városnézés 360 Ft, helyi gépkocsi-költség 310 Ft, fordítás, lektorálás 50 tolmáccsal 1200 Ft, meghívó nyomtatás 1500 Ft, levélpapír, boríték 500 Ft, postaköltség 600 Ft, dekoráció 400 Ft. A bevételi oldalon 19 500 Ft költségvetési támogatás, a „tőkés országokból” (10 fő à 5 dollár, 1170 Ft összesen) és a „szocialista országokból” (10 fő à 100 Ft, 1000 Ft összesen) érkező vendégek önköltsége szerepel. Ezekből adódott össze a 21 170 forintos összköltség. *A centenáriumi ülészak tervezete*. AL 102/230.

²⁴ Az önállósulás lehetőségét nem érdemes túlbecsülni, figyelembe véve, hogy a frissen megválasztott társulati főtítkár, Berend T. Iván ugyancsak ilyen *homo novus* volt, igaz, már az újabb, az államszocialista érában kiképzett generáció tagja, lásd: Berend: *A történelem – ahogyan megéltem*, id. mű; Ember Győző életrajza: http://mnl.gov.hu/kozadat/tevekenyseg_mukodes/intezmenytortenet/foigazgatok/ember_gyozo.html (letöltés: 2016. aug. 28.)

²⁵ A rekonstrukció részben elvégezhető Berend T. Iván társulati főtítkárnak a II. osztály osztálygyűlésén, 1968. február 20-án elhangzott *centenáriumi jelentése* gépírásos, 11 oldalas változatából. (AL 102/10.)

- Tisztújítás (Ember Győző elnökhelyettesből elnökké avanszált, L. Nagy Zsuzsa pedig társulati titkárrá)
- A főtitkár ugyanekkor számolt be arról is, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntette ki az évforduló alkalmából a Társulat volt és jelenlegi tisztviselői közül Ember Győzöt, Elekes Lajost és Székely Györgyöt.
- A nyitási ceremónia része volt még Horváth Mihály, Molnár Erik és Szilágyi Sándor sírjának megkoszorúzása, az utóbbi sírjának rendbehozatalával.
- Idetartozik, hogy a Társulat kérelmezte utcák elnevezését Molnár Erikről a XI. kerületben (sikerrel, bár az illető közterület azóta már a Badacsonyi utca nevet viseli) és Ipolyi Arnoldról a II. kerületben.
Augusztus 23.
- Délelőtt: Ember Győző: „A Magyar Történelmi Társulat 100 éve” (a megfelelő korreferátumokkal)
- Délután: Pamlényi Ervin: „A magyar történettudomány fejlődése az elmúlt két évtizedben” (plusz korreferátumok)
- Pach Zsigmond Pál Molnár Erik történetírásáról
Augusztus 24.
- Elekes Lajos: „Történelmi ismeret – szocialista tudat” (korreferátumokkal)
Augusztus 25.
- Mátrai László: „A művelődéstörténet néhány módszertani problémája” (korreferátumokkal)
- „Kötetlen eszmecsere” a kiegyezésről
A főtitkári beszámoló ugyan nem kötötte időponthoz, de megemlítette
- a „jól sikerült, végül is nagyvonalú fogadást” a Hungária Étterem különtermében „a külföldi vendégek és a közgyűlés előadójának tiszteletére („2 ezer Ft helyett 5 ezer Ft költséggel”), a programtervezet szerint ez 25-én zajlott.
- Hasonlóképpen az informális kapcsolatépítés malmára hajtotta a vizet az a tihanyi kirándulás, amire „a Közgazdaságtudományi Egyetem által térítésmentesen rendelkezésre bocsátott” autóbusszon utazhatott el a gyülekezet. (26-ára az eredeti tervezet egy visegrádi–esztergomi buszos túrát irányzott elő.)

Végül tehát nemcsak Pach Zsigmond Pál nem szerepelt főreferátummal, de az eredeti tervekhez képest a kortárs történetírásra és történetfilozófiára szánt idő is megcsappant (két előadás helyett egy foglalkozott a „felszabadulás” utáni két évtized történetírásával), illetőleg kevésbé kitüntetett időpontban kerültek sorra. Hogy mindez így alakult, abban természetesen közrejátszott Molnár Erik halála, ami egy másfajta, személyesebb megemlékező aktus programba iktatását tette szükségessé, és Pach szerepcseréjét főelőadóból búcsúztatóvá. A Társulat száz évét áttekintő elbeszélés ilyen úton jutott a nyitóelőadás szerepéhez.

Történész körmenet: a tudományos közösség emlékezeti helyei

Azok az elméleti megközelítések, amelyek a történelemmel vagy a történetírással szemben írnak körül egy instanciát, sajátos módon alkalmazhatók (vagy kérdőjeleződnek meg), ha történészi tevékenységeket szeretnénk leírni velük. Az emlékezet Pierre Nora-féle fölfogása és a történelem egyszerre tartoznak össze és zárják ki egymást: „Az emlékezetet elkerülhetetlenül bekebelezte a történelem, így a történész már nem emlékezet-ember, hanem ő ma-

ga válik emlékezhelyé.²⁶ A történész mint a nemzet (vagy manapság bármely más közösség) emlékezetét őrző „tárhely”, aki jelentéssel tölti meg a közös teret és az időt, egy bizonyult folyamatban kettőzi meg önmagát, kerül szembe saját emlékezhelyi voltával, amikor „emlékező helyzetbe” kerül. Ilyenkor egyfajta hivatásszerű amnéziának kellene működésbe lépnie, mert a személyes, átélt vagy közvetlenül örökölt, tapasztalati (kommunikatív) emlékezetnek igen problematikus helyet találni a történész elbeszélésében, aki a „mások” vagy a „mi” közösségi emlékezetének a letéteményese. A történész, akihez – ideális esetben, manapság azonban egyre elbizonytalanodóbban – közösségek fordulnak mint emlékezeti helyükhöz, az objektivitás etikája szerint nem engedheti kiáradni a saját emlékezetét, mert azzal fölszámolná saját emlékezhely-funkcióját. Ha mégis hangot ad az emlékezetének, akkor vagy ösztönösen engedi azt fölülírni a kollektív emlékezet narratívájával, vagy ennek a narratívának a képerre formálja, ennek a narratívának a hangjával szólaltatja meg – történész-visszaemlékezésekben ezért veszi át olyan gyakran a Történetíró az Emlékező szerepét, illetőleg ezért nehéz kihallani az Emlékező hangját a Történetíró álarca mögül. Ugyanez az összebogozódás játszódik le akkor, amikor a történészek a közelmúlt, különösen ha saját közelmúltjuk tényeiből alkotnak elbeszélést, izzadságos erőfeszítésekkel már megszilárdult, kulturális emlékezetnek álcázva a mozgásban lévő, kommunikatív emlékezetet. A folyamat visszafelé is érvényes lehet: a történész által személyesen átélt történelem magának követeli a közösség számára előállított egykorú Történelem súlyát, „igazságát” is, ugyanolyan igaznak, tárgyilagosságnak tűnik.

Személyes és kulturális emlékezet engedéllyel békül össze akkor, amikor a történészek más történészeknek állítanak emléket, amikor – az emlékezés műfajának szabályai szerint – nyilvánosság elé tárják az elhunythoz fűződő személyes emlékeket, de ki is jelölik az elhunyt szerepét a közös történelemben. Az 1967-es társulati konferencia résztvevői (még a külföldi vendégek jelenléte nélkül) ilyen aktusban vettek részt augusztus 21-én: rituális zárandókútra indultak, amelynek első stációja a Történettudományi Intézet volt a Várban, falán a Molnár Erik-emléktáblával. Itt meghallgatták Pach Zsigmond Pál emléktábla-avató beszédét, melynek nyomán szinte kivétel az épületbe az eltávozott vezéralak szelleme, a mondatok megfestették az épület kapuján vagy igazgatói szobája bejáratán ki-besétáló „Molnár Erik elvtársat”, és „mintha most is hallanánk rövid, olykor szinte pattogó, mégis bizalmat árasztó, rokonérzést, meleg emberséget sugárzó szavait”.²⁷ A rétor szövege már-már definitív pontossággal társítja a kőbe vésett névhez az emlékezhelyi funkciót: „Amidőn most emléktábláját avatjuk, nem emlék ő a számunkra, hanem élő valóság. Amikor nevét kőbe vésvé olvassuk, eleven arcát, alakját látjuk. Úgy érezzük, itt van és itt is marad velünk, mint atyai barát, tanácsadó és örök útítárs.” A „velünk” ez esetben a történettudományos testületnek, a *communitas*nak az emlékezésben megszülető teste.

Míg az első rituális aktus a személyes tapasztalatot hordozó kommunikatív emlékezetet hozta mozgásba, hiszen Molnár Eriket a közösség tagjai személyesen ismerhették, a következő kegyeleti mozzanat százéves távlatból idézte meg a Társulat „mitikus kezdetét”: az első elnök, Mikó Imre emléktábláját avatták föl a róla elnevezett utcában. A rövid távú tapasztalati és a hosszú távú, nagyobb részt konstruált memória egybejátszása a konferencia további részére is jellemző maradt, és a kétféle elbeszélés, a szakítás alakzatát preferáló és a hagyomány folytonosságát biztosító narratívák összeházasítása nem is sikerült maradéktalanul, annak ellenére, hogy az elbeszélők látszólag mindent megtettek, hogy elnémítsák az

²⁶ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010. 27.

²⁷ Pach Zsigmond Pál: *Molnár Erik emléktáblája előtt*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1117–1118.

emlékezetüket, és történelmi gyakorlatukhoz méltón az átélte közelmúltat is azonnal a Nagy Elbeszélés elemeként kezelték, a szokásos eltávolítással. A gond a Nagy Elbeszélés fönt emlegetett megkettőződése volt – egyszerre kellett büszkének lenni a polgárinak nevezett korszak történetírására, azonosulni vele, ugyanakkor elhatárolódnival tőle.

A kétféle elbeszélés és emlékezet, illetőleg a kanonizációs megerősítés jegyében zajlott a temetőlátogatás is, ahol Molnár Erik sírján kívül Horváth Mihály és Szilágyi Sándor sír-emlékénél tették tiszteletüket a történészek, mintegy térben bejárva az időt, összesűrítve a megőrizni kívánt örökséget, ugyanakkor tanújává is válva annak a különbségnek, amely az általuk képviselt hagyományokat elválasztja, már a konkrét távolság révén is, hiszen a sír-emlékek más-más parcellákban – „kontextusban” – tekinthetők meg.²⁸

Az, hogy efféle monumentumok kerültek a történészek zárt közösségén kívülre, és részeivé lettek a városi térpercepciónak, ékesen szimbolizálja, milyen kapcsolatban áll a társadalom értelmezett társadalom a történettudománnyal: igényt tart rá, halottait saját halottjának tekinti, emlékezhelyeit saját tereibe fogadja. Erről a kisajátításról, „igényt tartásról” nemcsak ezek az emlékhelyek tanúskodnak mindenkor, hanem a kormányzat által átnyújtott kitüntetések is.

Egy sikeres önelbeszélés: a „mitikus kezdetek”

„Az olyan »forró« emlékeztetést nevezzük »mitosznak«, amely az időrendi tájékozódás és ellenőrzés instrumentumaként nemcsak kiméri a múltat, hanem a múlthoz fűződő viszonyból meríti a jelen önelképzelésének alkotóelemeit, meg támpontokat a reménykedés és a cselekvés céljaihoz. A mítosz – elsősorban narratív módon – a múltat hivatkozik, hogy onnét vessen fényt a jelenre és a jövőre.”²⁹ Mielőtt az újraalapító beszédre, Ember Győző társulati elnök főreferátumára rátérnék, röviden vázolom, hogyan teljesítette be a Társulat megalapításának előzményeit fölelevenítő narratíva, R. Várkonyi Ágnesnek a főreferátumhoz csatlakozó előadása³⁰ a rítusban történő mitizálás feladatát, azaz miként mondta újra azt a történetet, amely az alapítókat példaszerepben feltüntetve volt hivatott visszaállítani a testület történetében a kapcsolatot és folytonosságot. Azért kell egy pillantást vetnünk erre az *enkómiasztikonra*,³¹ mert a főreferátumhoz hasonlóan ez is fölmondta az alapítókat, az ősoket fölmagasztaló narratívát, ám az utóbbtól eltérően sikerrel kísérelte meg beolvasztani ezt a dicsőítő előzménytörténetet a Nagy Elbeszélés uralkodó változatába. Ráadásul ez a beszéd a *laudation*nak a kommemorációs rítus megkövetelte fordulataitól sem riadt vissza, mintegy megidézve az alapítás idejének beszédhagyományait, egyúttal eltávolodva attól a militáns, programadó, trópus-szegény, az önkritika alakzatát magába foglaló szónoklat-formulától, amivel a Rákosi-korszak történelmi programbeszédei dolgoztak, például az

²⁸ Molnár Erik a munkásmozgalmi díjsorban, Szilágyi Sándor a 28. parcella díjszorában, Horváth Mihály a falsírboltok egyikében nyugszik.

²⁹ Assmann: *A kulturális emlékezet*, 79.

³⁰ R. Várkonyi Ágnes: *A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez*. Századok, 101. év. (1967) 6. sz. 1185–1189. Az ünnepi konferencián minden hozzászólással és korreferátummal együtt összesen huszonkilenc szöveg hangzott el, amelyek közül az identitásra és a közösségi emlékezetre vonatkozókat vizsgálom meg közelebről, háttérbe szorítva a módszertani, szűkebben szaktudományos és „kivülről” érkező beszédeket, miközben ezeknek is tulajdonítható jelentőség az identitáskonstrukcióban, mert a rituális esemény részei voltak.

³¹ A bemutató beszéd fajta dicsőítő alosztálya. Adamik Tamás (szerk.): *Retorikai lexikon*. Pozsony, 2010. 142.

1953-as Magyar Történész Kongresszuson. Egyszóval megmutatja, miként lehet meggyőző történetbe integrálni a különböző korabeli elvárás horízontokat.

A szónok az alapítás aktusát, az alapítást megelőző küzdelmeket, valamint a reformkort és a szabadságharcot a Társulat százéves történetének metaforájaként fogja föl, tükörként, amelyben megpillantható minden erény, „ami a Társulatot életképessé tette, 100 esztendő változásain átsegítette, és a hanyatlás korszakai után újra meg újra felvirágoztatta”. Az alapítók alakjának földézése egyben előírás is, illetőleg rituális ismétlése azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a történezt „teszik”: e történetírókat „e negyedszázad nagy történelmi változásai nevelték a nemzeti múlt szeretetére, igazságra törő felelősségérzésre és arra, hogy országuk históriáját egyetemes igényű elhivatottsággal műveljék”.³²

Az elbeszélés sikerének kulcsa már az előbbi idézetben is fölsejlik: bár a szöveg tulajdonképpen az 1850-es és 1860-as évek szerveződéseiről számolt be, e szerveződések történeti háttérül az egyértelműen haladónak minősített *reformkort és forradalmat* mutatta be. Ha a név szerint felsorolt alapítókat ehhez az időszakhoz köti, és nem a kiegészítéshez – amelynek az értékelése a magyar történetírás neuralgikus pontja, a kommunista kánon pedig a gyarmati függés kezdődátumának minősítette³³ –, a történetet nem érheti bírálat.

A beszéd egy másik csellel is élt: a Társulat megalakulását erős szálakkal fűzte ahhoz a Természettudományi Társulathoz, amelyből a Történelmi Társulat tevékenységi terepét ekkoriban bitorló TIT kinőtt. Tehát bizonyos mértékben visszafoglalta az ismeretterjesztési terepet, miközben a folytonosságot is őrizte azáltal, hogy a vándorgyűléseknek a Természettudományi Társulat berkein belül akkoriban bevett szokását fölemlegeti – a Történelmi Társulat kevés sikerrel működő intézménye közül az egyik éppen az említett vándorgyűlés volt.

Az alapító atyák úgy tűntek föl ebben az elbeszélésben, mint akik „társadalmi elhivatottsággal, haladó történet szemléleti elvek jegyében” keresték „a közös munka formáit”. A főreferátumban és Kosáry Domokos előadásában³⁴ is említett, pozitívnak 1967-ben aligha minősíthető tulajdonság, miszerint a korabeli uralkodóréteg vagy történet szemlélet érdekeit szolgálta volna ez a történettudomány, azáltal szorul háttérbe, hogy R. Várkonyi mintegy álruhás Mátyásnak festette le ezeket „a magvetőket, akik vállalták a munka dandárját, noha öröm és elismerés érte alig jutott”. Az a körülmény, hogy a vándorgyűlések alkalmával e történészek elsősorban a nemesi levéltárak tartalmára voltak kíváncsiak, úgy tűnhetett föl kedvező színben, hogy „hozzájutni”, „bejutni”, „kifürkészni” kellett ezeket a „féltékenyen őrzött”, „a még kiváltságos osztály birtokolta forrásanyagot”. A válogató levéltári kutatás jelentősége ugyanakkor eltörpült amellett, hogy e vándorgyűlések, illetve a vidéki évfordulók alkalmával a történetírók „rádöbbenhetnek itt, hogy az egyszerű embereket mennyire érdekli a múlt, de arra is, hogy ez az ország szomjas, nem csupán az igazságra, hanem az önbizalomra is”.³⁵

Nehéz volna azt állítani, hogy az így előadott előzménytörténet hamis volna, torzítana. A jelenlévő történészek tényekkel, nevekkkel és forrásdokumentumokkal alátámasztott elbeszélést hallhattak, olyat, amely nem csupán vállalható, de mindnyájuk számára büszkén viselhető múltat tárt elbükü anélkül, hogy közvetlen utalást tett volna a pártra, Marxra, internacionalizmusra vagy más, kötelezően említendőnek vélt ideológiai azonosítóra, elfo-

³² R. Várkonyi: *A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez*, 1185.

³³ A kiegyezésvitát összefoglalja Romsics: *Clio bűvöletében*, 440–442.

³⁴ Kosáry Domokos: *A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történelemszemléletre. Századok*, 101. évf. (1967) 6. sz. 1177–1180.

³⁵ R. Várkonyi: *A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez*, 1189.

gadatósági indexre. A történet ugyanakkor koherens volt, és betöltötte rituális, identitás-krisis-feloldó feladatait is. (Ma egyébként legalább öt társulati előzménytörténet közül lehet választani.³⁶)

Önelbeszélés 2.: a sikertelen történet – narratív disszonancia a főreferátumban

Pamlényi Ervin, aki az 1945 utáni történetírás két évtizedét historizálta, a legkézenfekvőbb módon kivitelezte az előzményekhez való kapcsolódás, illetve az azoktól való elhatárolódás kettős történetírói műveletét: egyszerűen és következetesen alkalmazta a marxista sémát (haladás és maradás dialektikája, avagy a múlt kettéválasztása jó és rossz hagyományra).³⁷ Ez a megoldás működött volna az 1953-as konferencia körülményei között is, igaz, Pamlényinek annyival könnyebb dolga volt, hogy egy már amúgy is marxistának minősített korszak örökségéből kellett kimazsoláznia az elbeszéléséhez használható momentumokat.

Ember Győző társulati elnök azonban másként járt el, amikor főreferátumában a Társulat száz évét foglalta össze: különböző emlékezeteket és elbeszélői hagyományokat igyekezett összefésülni, mindezt súlyosbítva a saját személyes emlékezetével.³⁸ Az első percekben még úgy tűnhetett, sikerült megtalálnia azt a fonalat, amelyre a fabula elemeit fölfűzheti: „Társulatunk történetének egybefonódását az országos történettel nem tekinthetjük a véletlen játékának. Társulatunk társadalmi szerv volt, szervesen kapcsolódott az ország társadalmához, működésével szolgálva az adott uralkodó osztály érdekeit.”³⁹ Azonban amikor arra próbált igazolást keresni, miért és miképp lehet helyes, hogy a történettudomány a politika szolgálatába áll, azonnal kettészálazódik ez a fonál, a tényszerűsége törekvés mint a polgári történettudomány végső kritériuma, illetve a munkásosztály szempontjának szándékosan pártos választása mint a tudományos hitel aktuális és ismét csak kizárólagos forrása két eltérő ethosz marad, így az elbeszélés nem vezet arra a logikusnak látszó következtetésre, hogy csak a marxista történettudomány az igazságot megközelíteni képes tudomány. Ez a lezáratlanság, a szakmai etika duplikációja, a sikeres elbeszélés eltérő feltételrendszerei végig láthatók maradnak. A történetben bizonyos korszakok egyszerre minősülnek pozitívnak és retrográdnak, vagyis az R. Várkonyi-elbeszélésben megfigyelhető mutatóvány kudarcba fullad, a történész-akrobata megbotlik, az ünnepi kórusból kihallatszanak a hamis hangok.

Az alapítást és a korai évtizedeket még meg lehetett menteni olyasféle idézetekkel, amelyek az elbeszélés fő tételét, a társadalmi beágyazottságot támasztották alá. Ráadásul a tagság korán fölmerülő kérdésére – csak professzionális történészek vagy bármely történetbűvár beléphessen-e a Társulatba – adott válasz (bárki beléphet) is mintegy megelőlegezte az identitásválságot átélő 1967-es Társulat számára a helyes utat, amellet, hogy a társadalmiasság képét erősítette meg. Ez a kép azonban nyomban meghasonlott a minap koszorú-

³⁶ Orosz István ennyit említ a Társulat történetét összefoglaló tanulmányában, amelyben kitér R. Várkonyi cikkére is. Orosz István: *A Magyar Történelmi Társulat útja a kiegyezéstől a rendszerváltásig*. Magyar Tudomány, 170. évf. (2009) 2. sz. 132–137. A kollektív történet ismételt fölmondására természetesen egy újabb évfordulón került sor, egészen pontosan a Történelmi Társulat 140. születésnapján.

³⁷ Pamlényi Ervin: *A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1191–1204.

³⁸ Ember Győző: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*. Századok, 101. évf. (1967) 6. sz. 1140–1169.

³⁹ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1140.

zott emléktábla ihletőjének, az első elnöknek, Mikó grófnak a személyében, akit egyszerre illetett az elismerés a társadalmiasságot hangsúlyozó és magas szakmai mércét állító elképzelései okán, és kritika a magyar mint egységes politikai nemzet deklarálása miatt.⁴⁰

Az elbeszélés a Társulat hanyatlástörténetét az 1919-ig tartó időszakról szólva szinte problémamentesen hangolta össze az ország történelmével, kivéve, hogy nem mulasztotta el elítélni a Társulat 1918–1919-ben tanúsított magatartását (de a Társulat még ekkor is „Társulatunk”). A klebelsbergi örökség értékelése azonban már, Mikó gróféhoz hasonlóan, nem nélkülözte a kettősséget. A politika, amelyet a szónok Klebelsbergnek tulajdonított, természetes módon nem minősülhetett pozitívna; ám ugyanez a szónok, a Bécsi Magyar Történeti Intézet egykori ösztöndíjasa arról sem hallgatott, Klebelsberg munkássága milyen pozíciót, anyagi eszközöket, lehetőségeket, alkalmakat teremtett a történettudományban, nem beszélve a történettudomány „tervszerű” munkájáról – a Horthy-korszakban! A húszas évek már-már virágkornak tűnnek, miközben a Társulat „a ’20-as években nem került szorosabb kapcsolatba a társadalommal, mert célkitűzései csak szűk osztályérdekeket képviseltek”. A harmincas éveket hanyatlásnak illett bélyegezni, még úgy is, hogy a Társulat továbbra is a történettudomány központi szervezete maradt. A Klebelsbergét követő elnök, Hóman Bálint alakja elődeihez hasonlóan mégis ambivalens vázlatot kapott, nem utolsósorban azért, mert olyan célkitűzéseket kapcsolt a Társulathoz („közelférkőzve a magyar társadalom lelkéhez” előmozdítani a társadalom történeti műveltségének gyarapodását), amelyek talán az 1967-es jelenbe is transzportálhatók. „Világos beszéd volt ez, a korszerű nemzetnevelés programja, érteni lehetett belőle, érthetünk mi is, még ha nem is tudnók, hogy akkor hangzott el, amikor Gömbös Gyula vette át az ország kormányát”⁴¹ – kitűnő példa a „hoztam ajándékot, meg nem is” módszerű elbeszélői akrobatikára.

Az elnökök tevékenységének e kettős megítélése Andics Erzsébet 1949-es székfoglaló beszédének felidézésekor is jellemző maradt: „Kemény szavak voltak ezek. Sok bennük az igazság, még ha nem minden történésünk, nem egész történetírásunk is volt ilyen”⁴² – „igaz is, nem is”, folytatódott a kétszólamú ének.

Akárcsak az ellenforradalomként említett ötvenhat értékelésénél: „Történészeink egy csoportja” ugyan nem tudta „átvenni a vezetést a kommunistáktól”, ám a társulat „vezetésében változás történt”. Molnár Erik került az élre, a pozícióhalmozó, aki hosszú évek óta vezető szerepet játszott a történettudományban – „volt ennek a helyzetnek hátránya is”,⁴³ jelezte lakonikusan a vékony jégen járó szónok, és anélkül tért rá azonnal az előnyökre, hogy a szóban forgó hátrányok mivoltát konkrétan feszegette volna.

És hogy miként került szóba a sokat emlegetett társulati identitásválság? Az Akadémia előnyére bekövetkezett pozícióvesztést illetően „társulatunkat tulajdonképpen nem terheli felelősség”. Ellenben a TIT-nek ezen az Akadémia által dotált konferencián minden további nélkül üzenni lehetett: „Azóta [ti. a TIT megalakulása óta – B. K.] sem sikerült tisztázni, hogy a történelmi ismeretterjesztésben mi a TIT és a mi társulatunknak a dolga. Merthogy feladata a TIT mellett is van ezen a területen, az nyilvánvaló.”⁴⁴

⁴⁰ Nem teljesen haszontalan, ha Ember nyomán felidézzük Horváth Mihálynak a szakmaiságot meghatározó kikötéseit: „...egyik a kútfők megrostálása s megállapítása; másik az anyag hézagosságainak kiegészítése; harmadik az élvezhető s tanulságos élvezetet nyújtó, művészi alakú feldolgozás.” Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1146.

⁴¹ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1159.

⁴² Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1163.

⁴³ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1166.

⁴⁴ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1166.

Kinyílnak az elbeszélés sebei

Ez a kétlelkű identitásnarratíva,⁴⁵ amely nem melleleg „az ősök” enumerációjával, a mindenkorai tisztikar névsorának időrendi táblázatával végződött, identitás-újraterepítésben csak egy módon lehetett sikeres: ha a közösség a „kéthangú beszéd” engedélyezéseként dekodolta. Vagyis olyan mintaszöveggként tekintett rá és fogadta el, amely tükrözöte, önmagán modellezte a csoport hasadtságát, egyszersmind irányt mutatott, hogyan kell szólnia ezek után a társulati tagok beszédének.

Hogy a testületi olvasat nem egyöntetűen a fenti módon alakult, azt kiváltképpen két reakció tanúsítja. Az egyik egy nyilvános, programba előzetesen nem iktatott hozzászólás formáját öltötte: Spira György igazította ki Embert – rutinosan némi önkritikát is mellékelve –, aki beszédében a hatalomátvételtől így nyilatkozott: a kommunista történészek „nem zárták ki a munkából a nem kommunista történészeket sem. És történészeink – egy-két kivétellel – örömmel vállalták az új alapon induló munkát.”⁴⁶ Spira anélkül, hogy az állítás lényegét, a Társulat munkaadói szerepének pozitívumait elvitatta volna, másként emlékezett: „Megjegyzendő azonban, hogy a jelentkezők közül sokakat – s részben éppen a Horthy-korszak 1949-ben hallgatással mellőzött, többé vagy kevésbé ellenzéki történetíróinak némelyikét – az elhangzott ígérettel szöges ellentétben egyáltalán nem fogadtak tárt kapuk.”⁴⁷

Míg Spira esetében a kommunikatív, eleven emlékezet már az eseményen a történeti távlat fölébe kerekedett, egy anonim hozzászóló (talán egy lektor?) a konferencia után, 1967. november 8-án a II. osztály titkárának, a konferencia egyik főelőadójának továbbította megjegyzéscsomagját, amelyben Ember narratívájának bizonyos elemeit kifogásolta.⁴⁸ Kommentárjai megértő fülekre találtak, a *Századok*ban megjelent főreferátumból már hiányoztak az inkriminált szövegelemek.

Az egyik törölt szövegrész ugyanakkor világossá teszi, hogy Ember eredetileg egy vállaltan objektivistá ihletésű történetkoncepció szerint alkotta meg a Magyar Történelmi Társulat és vele együtt a magyar történettudomány történetét: „Másik lényeges szempont társulatunk értékelésében a történettudomány az az általánosan elfogadott elve kell legyen, hogy minden korszakot csak a maga mércéjével mérhetünk. [...] Csak olyan követelményeket támaszthatunk vele [a történetírással – B. K.] szemben, amilyeneket kora támasztott. Nem róhatjuk meg azért, mert nem tett meg olyasmit, amit csak egy későbbi korszak kívánt meg tőle, nem marasztalhatjuk el amiatt, mert nem előzte meg korát. Kora követelményeinek teljesítését viszont szigorúan számon kérhetjük tőle.”⁴⁹

A bíráló biztos kézzel metszette ki a marxista teleológia narratívájától elkanyarodó elbeszélés gerincét: „[H]angsúlyozni kell, hogy a historiográfiai problémák megítéléséhez is

⁴⁵ Kosáry Domokos korreferátumában nem hagyta reflektálatlanul (saját magára nézve sem) a fenti elbeszélésben tetten érhető konfliktust: a haladásra koncentrált történetírásnak a pozitívumokról kell megemlékeznie; a negatívumokat azonban éppen a visszaemlékező, példákat áhító történész-közösség igényli, hiszen elődei botlásaiból tanulhat leginkább. „Nekünk, akik részben még magunk is a régiből érkezünk el az újhoz, úgy kell mérlegre vetnünk és tisztáznunk hagyományt, eredményt, teendőt, tévedést, magunkét és elődeinkét is egyaránt, hogy minél kevesebb teherrel, minél jobban és ésszerűbben végezhessük el a ma és a holnap tudományos feladatait”. Kosáry: *A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre*, 1180.

⁴⁶ Ember: *A Magyar Történelmi Társulat száz éve*, 1164.

⁴⁷ Spira György: *Hozzászólás. Századok*, 101. évf. (1967) 6. sz. 1190.

⁴⁸ *Feljegyzés Mátrai László elvtársnak. 1967. november 8. AL 102/230.*

⁴⁹ Idézi: *Feljegyzés Mátrai László elvtársnak*, 1.

legalább két mérce szükséges: egyrészt a saját korának a mércéje, másrészt a haladáshoz való viszonyítása. Nyilvánvaló, hogy a magyar történetírás 1914 előtt megfelelt a magyar uralkodó osztály által támasztott igényeknek. Bírálni azonban azért kell, mert csak ennek felelt meg.⁵⁰ A történetből tehát éppen az alapvetés tűnt el. Részben ez a fajta „közös szerkesztés”, részben a bíráló által is emlegetett „kettős mérce” eredményezte, hogy az olvasónak úgy tűnik, mintha a szöveg egyszerre legalább két, egymással nehezen összeegyeztethető narratíva mellett kötelezte volna el magát, és ezáltal veszítette el egyöntetűségét. A szöveg kritikájából azonban kiderül, hogy a marxista narratívának továbbra is érvényesülnie kellett, az engedmény legföljebb annyi, hogy végül nem csak az érvényesült.

A bírálat további ellenvetései közül érdemes megemlíteni azt is, amely vitatja azt a pozitív(abb) és az utókor számára figyelmeztetésül szolgáló értékelést, amivel Ember eredetileg találta Hóman szerepét. Ember így idézett Hómantól: „»Mert a történetíró – mondotta – ha tudományát a napi áramlatoktól független nemzeti és tudományos célok szolgálata helyett korszerű politikai irányzatok és törekvések igazolására használja fel, elveszti hitelét és megingatja a történelem megbízhatóságába vetett bizalmat.« A felismerés kései volt, de a benne foglalt igazság örök.” A névtelen kritikus reakciója: „A háborús bűnös Hóman Bálint szavai 1943-ból nem elég meggyőzőek arra, hogy a történésznek tartózkodnia kell a politikától. Nem kifejezetten időszerű ezt a tételt örökérvényű igazságnak feltüntetni.”

Végszó

„Összegezve a centenáris konferencia hasznosságát, tapasztalatait, tudománypolitikai jelentőségét, megállapíthatjuk: [...] bebizonyította, hogy a Történelmi Társulat tekintéllyel, befolyással rendelkezik a történetkutatók és a történelem-tanárok [sic!] előtt; a centenárium alkalmat adott – bizonyos keretek között – feladataink és erőink felmérésére, s ezután tapasztalatait elkövetkezendő munkánkban nemcsak lehet, de kell is hasznosítanunk. [...]”⁵¹

Hogy a Társulat valóban bizonyította-e tekintélyét és befolyását a történettudomány képviselőinek elit- és szélesebb rétegeiben, azt történetének későbbi évtizedei, jelene tanúsíthatják. Annyi nyilvánvaló, hogy míg az 1953-as reprezentatív, programadó történész-kongresszus egyértelműsíteni volt hivatott a történésztársadalom elkötelezettségét a hatalom iránt, és a történetírás helyét az osztálytársadalmi érdekekkel takart politikai célok szolgálatában jelölte ki, a Magyar Történelmi Társulat centenáriumi emlékülése 1967-ben már egy halványan többszólamú, többféle identitásnarratíva hangját megszólaltató közösség sereg-szemléje volt.

Az 1967-es gyűlés legalább látni engedte a csoportot és a narratív ethoszt szabdaló hasadékokat, csakhogy éppen akkor, amikor a kollektív „tekintély” és a „befolyás” felmutatása volt a cél. A társulati zárandokhelyek meglátogatása még biztosíthatta a történeti folytonosságot, és a Társulat egykori nagy alakjai, valamint nemrég elhunyt elnöke között térben és időben is megteremtette a kapcsolatot. Ami viszont az identitás reformjában alapvető öntörténeteket illeti, csak részben beszélhetünk sikerről. Ezek az identitásnarratívák különböző ideológiák, történetsszemléletek, emlékezeti regulák és kánonok összecsapásainak

⁵⁰ *Feljegyzés Mátrai László elvtársnak, 2.*

⁵¹ Berend T. Iván főtítkár: *Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat centenáriumi rendezvényéről.* AL 102/10. Megemlítendő, hogy a centenáriumi emlékülés után néhány nappal az Akadémián szervezték meg az Országos Történelemtanítási Konferenciát (1967. augusztus 29–31.). A beszámoló a Társulatnak vindikálja az utóbbi konferencia sikerét is, holott a szervezés az Országos Pedagógiai Intézettel közösen zajlott, a felszólalók többsége pedig a gyakorló tanárok közül került ki.

terepeivé válhattak, és részben azzá is váltak, töredezettségükben aligha alkalmasan arra, hogy betöltsék rituális funkciójukat, identitáskonstitúciós, közösségformáló szerepüket. Ezzel együtt képet adtak a korabeli történeti közösség átmeneti helyzetéről.

Az idő egy ötven évvel későbbi pontjáról visszatekintve úgy tűnik, hogy ez az átmenetiség, a történészközösség töredezettsége az eltérő narratívák mentén egy állandósult, már-már természetes állapot. Ez a felismerés azoknak a felismeréseknek az egyike, amelyek sohasem töltik el elégedettséggel a csoport egyes tagjait, hiszen ki tartozik szívesen egy olyan közösséghez, amely képtelen az egységre, ennél fogva tekintélye korlátozott, súlya viszonylagos. Szokás emiatt a politikumhoz való túlságos közelséget kárhóztatni, mellőzve aényt, miszerint a professzionális, úgynevezett szakszerű történetírás születésétől fogva politikus természetű. Talán ideje volna megbarátkozni a körülménnyel, amit az 1967-es emlékülés is példáz: a történészek előírásosan távolságtartó attitűdje mögött mindig különböző emlékezetek, személyes és csoportideológiák, tapasztalatok és indítatások küzdenek a rivaldafényért; és hogy nagyobb meggyőző erővel, „befolyással” bír ezeket felvállalni, mint a pártatlanság hideg hangján megszólalni. Márpedig a szakszerűségre támaszkodó történetírásnak (különösen manapság) minden meggyőző erejére szüksége van.

KATALIN BARÁTH

“But History is One and Indivisible”. Identity Crisis and Ritual Self-Definition: The Centennial Ceremony of the Historical Society (1967)

In my paper, I discuss the identity crisis of the Hungarian Historical Society to which it was looking for a solution with commemorative acts and by relating its own history. The Society “is the first professional organization of the historian’s trade in Hungary.” Its goal is to gather together in a single society all professional historians, history teachers and the wider community of amateurs interested in history.

The Communist takeover after World War II both made sure that the study of history served their purposes and took control of the Society. One of the ritual demonstrations of the takeover and the new historical narrative created with Marxist-Leninist methodology took place at the Congress of Hungarian Historians (1953).

On the 100th anniversary of its foundation, the Historical Society had to face marginalization: the management of professional research and the “trade” itself was taken over by the Institute of History at the Hungarian Academy of Sciences, while educational activities were monopolized by the Society for the Dissemination of Scientific Knowledge (TIT). Thus the celebration of the centenary was a great opportunity for the members to refill the Society’s identity with content and to make an attempt to regain its lost influence.

On the basis of my reading which analyses the events and the texts of the centennial ceremony of 1967, we can claim that there were already several kinds of narrative norms in the historical narrative of the Historical Society and Hungarian historical science. At the same time, the reconciliation of these parallel identity histories was unsuccessful, and accordingly it could not play a part in the management of the Society’s identity crisis.